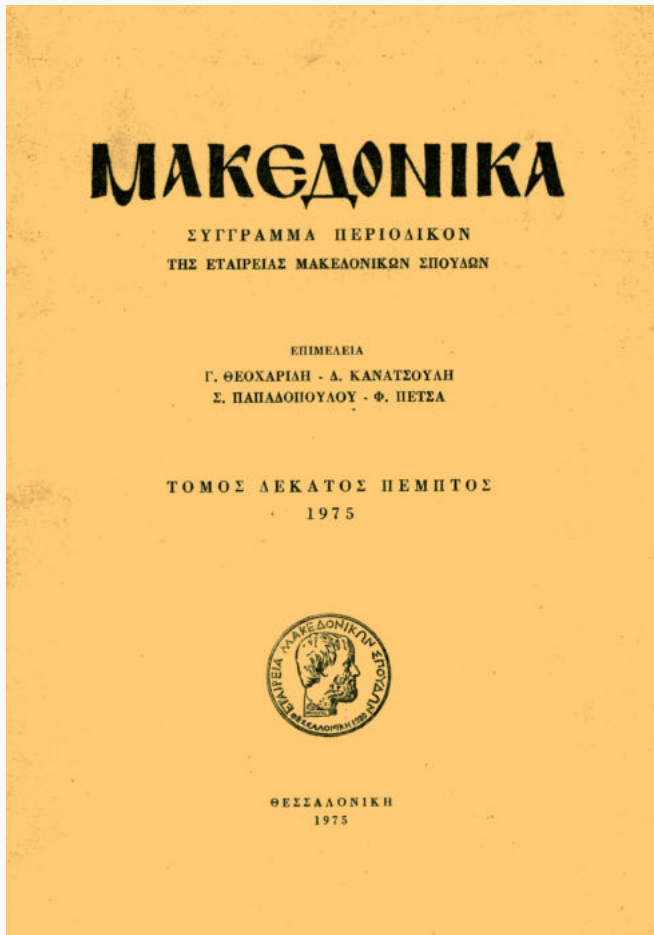

Μακεδονικά

Τόμ. 15, Αρ. 1 (1975)

Οι Έλληνες και Επανάσταση του 1875 στη Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη

Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής

doi: [10.12681/makedonika.604](https://doi.org/10.12681/makedonika.604)

Copyright © 2014, Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιρπανλής Ζ. Ν. (1975). Οι Έλληνες και Επανάσταση του 1875 στη Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη. *Μακεδονικά*, 15(1), 1-14. <https://doi.org/10.12681/makedonika.604>

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1875 ΣΤΗ ΒΟΣΝΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΗ*

Θά ήταν υπερβολή νά δεχθοῦμε σήμερα τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἑλληνική κοινὴ γνώμη ἔμεινε σχεδὸν ἀδιάφορη, ἢ, κατὰ τήν ἔκφραση τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Ἀθήνα Joseph-Jules marquis de Gabriac, «ἤρεμη στὸ βάθος καὶ ταραγμένη στὴν ἐπιφάνεια» ἀπέναντι στὴν ἐξέγερση τῶν Ἑρζεγοβινίων καὶ Βοσνίων κατὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1875¹. Παλαιῆς καὶ νέες μαρτυρίες ἀποδεικνύουν ὅτι καὶ τὸ ἔτος αὐτὸ καὶ τὸ ἐπόμενο (1876), πρὶν φτάσουμε στὴν ἔκρηξη τῆς λαϊκῆς ὀργῆς τοῦ 1877-78 ἐναντίον τῆς ἄσογης οὐδετερότητας τῆς κυβερνήσεως, ὑπῆρξαν ἔντονες ἐκδηλώσεις συμπαθείας καὶ προθυμίας γιὰ συμμετοχὴ τῶν Ἑλλήνων στὸν ἀγῶνα τῶν Σέρβων ἐπαναστατῶν. Ἡ ἐξέταση τῶν σχετικῶν πηγῶν θά διευκολύνῃ ἀσφαλῶς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς περιόδου νά ἀποκρυσταλλώσουν σαφέστερη ἀντίληψη γιὰ τὰ γεγονότα τῆς μεγάλης ἐκείνης κρίσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος.

1. Συγκεκριμένα, δὲν ἔτυχε νά διερευνηθοῦν ὡς τώρα οἱ ἀντιδράσεις τῶν Κρητικῶν μόνις πληροφορήθηκαν τὴν ἐπανάσταση στὴν Ἑρζεγοβίνη καὶ τὴ Βοσνία. Οἱ ἐκθέσεις τοῦ Ρώσου προξένου στὴν Κρήτη Λαγόφσκι, πὸ διατηροῦνται στὰ ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσίας, ἂν μελετηθοῦν σὲ ὅλη τους τὴν ἔκταση, θά προσφέρουν, νομίζω, ἀποκαλυπτικὲς εἰδήσεις. Αὐτὸ τουλάχιστο φαίνεται ἀπὸ τὴ σύντομη μελέτη τῆς V. N. Kondrat'eva². Ἔτσι βεβαιωνόμαστε γιὰ τὶς ἀκόλουθες καταστάσεις πὸ διαμορφώθηκαν στὴν Κρήτη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1875:

α) Ὁ κυβερνητὴς τοῦ νησιοῦ Σαμίχ πασάς δὲν ἐνέκρινε τὴν ἀποστολὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη τριῶν τουρκικῶν ταγμάτων στὴν ἐπαναστατημένη Ἑρζεγοβίνη, ὅπως ζητοῦσε ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, γιὰτι φοβόταν μήπως διαταραχθῇ ἡ τάξι ἀπὸ τὴ μείωση στρατιωτικῶν δυνάμεων³.

---

* Ἀνακοίνωση πὸν παρουσιάστηκε στὸ διεθνὲς συνέδριο γιὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τῆς ἐπαναστάσεως στὴ Βοσνία καὶ στὴν Ἑρζεγοβίνη, καὶ γενικὰ γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Κρίση τῶν ἐτῶν 1875-1878 (Σαράγεβο, 1-3 Ὀκτωβρίου 1975). Τὸ κείμενο τῆς ἀνακοινώσεως στὰ γαλλικὰ θά συμπεριληφθῇ στὰ πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου.

1. Édouard Driault-Michel Lhéritier, Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours, τ. 3, Paris 1925, σ. 388-389.

2. V. N. Kondrat'eva, Iz istorii nacional'no-osvoboditel'noj bor'by na Krite, «Učenyje Zapiski Instituta Slavjanovedenija», τ. 30 (1966), σ. 131-135 (ὁ τόμος ἀφιερῶμενος στὸ Nacional'no-osvoboditel'noe dviženie Južnyh Slavjan).

3. Ἐ.ἀ., σ. 131.

β) Οί κάτοικοι τῆς μεγαλονήσου ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1875 ἀνυπομονοῦν, κινοῦνται, πιέζουν τὸν Ἑλληνα πρόξενο Λογοθέτη, στέλλουν ἐπιστολὴ στὸν πρωθυπουργὸ τῆς Ἑλλάδος, ἐκφράζοντας τὴ θλίψη τους γιατί ἡ κυβέρνησις «βλέπει χωρὶς θέρμη τὰ γεγονότα στὴ Βοσνία καὶ Ἑρζεγοβίνη καὶ δὲν σκέφτεται τὴν ἀνυπομονησίαν τῶν Κρητικῶν στὴν παρούσα εὐνοϊκὴ ἐποχὴ» σχεδιάζον ἀκόμη νὰ στείλουν στὶς ἐπαναστατημένες περιοχὰς 300 ἔθελοντές¹.

γ) Οἱ ἀρχηγοὶ καὶ καπετάνιοι τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν 5 Σεπτεμβρίου 1875, ἀπὸ τὸν Ψηλορείτη (Ἴδη), συγκινητικὸ καὶ ἐγκάρδιο γράμμα πρὸς τὰ «ἀγαπημένα τους ἀδέλφια» τοὺς ἐπαναστάτας τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης. Μὲ τὸ γράμμα αὐτὸ οἱ Κρητὲς πολεμιστὲς ἀποκρούουν τὴν κατηγορίαν ἐνὸς μέρους τοῦ σλαβικοῦ τύπου γιὰ ἀδιαφορίαν πρὸς τὸν ἀγῶνα τῶν Σλάβων, τονίζουν ὅτι δὲν ξεχωροῦν τὴ βοήθειάν τους καὶ παραμένουν εὐγνώμονες γιὰ τὴν συμβολὴν τους στὴν Κρητικὴ ἐπανάστασιν· διαβεβαιώνουν, τέλος, ὅτι, μόλις ἡ Σερβία καὶ τὸ Μαυροβούνιο μποῦν στὸν πόλεμον, θὰ ἀκουστοῦν καὶ τὰ δικὰ τους ντουφέκια στὰ αἵματοβαμμένα βουνά².

δ) Στὸν Κρητικὸ λαὸ οἱ ἐπιτυχίαι τῶν Ἑρζεγοβινίων προκαλοῦν εὐχάριστες ἐντυπώσεις (Νοέμβριος 1875), ἐνῶ ὄπλα καὶ πολεμοφόδια φθάνουν στὸ νησί καὶ οἱ ἐλπίδες νὰ μετουσιωθῇ ἡ συμπάθεια σὲ ἐπαναστατικὸ ζέσπασμα, καθὼς περνᾷ ὁ καιρὸς, πολλαπλασιάζονται. Κατὰ τὸ 1876 μάλιστα οἱ Κρητικοὶ σὲ διάφορες περιφέρειαι δίνουν μέσα σὲ ἐνθουσιώδεις τελετὰς τὸν ἀδελφικὸ ὄρκον καὶ ὀπλίζονται. Φτάνουν στὸ σημεῖον ἀκόμη ὀπλαρχηγοὶ νὰ δηλώσουν ἀπερίφραστα, τὸ ἐπόμενο ἔτος (1877), ὅτι δὲν χρειάζονται τίς ἀποφάσεις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ μόνοι τους θὰ φροντίσουν τὸν ἑαυτὸ τους³.

¹ Ἡ ἐπανάστασις στὴν Κρήτη ὀλοκληρῶνεται πραγματικὰ μέσα στὸ 1878⁴.

1. Kondrat'eva, ἔ.ἀ., σ. 132.

2. Ἐ.ἀ., σ. 135, ὅπου παρατίθεται τὸ ἔγγραφο σὲ μετάφρασιν στὰ ρωσικά. Τὸ πρωτότυπο κείμενον τῆς ἐπιστολῆς, κατὰ τὴ συγγραφέαν (σ. 135 σημ. 30), σώζεται στὰ ἑλληνικά καὶ στὰ γαλλικά.

3. Ἐ.ἀ., σ. 133, 134. Πρβλ. τὴ φήμην ποὺ κυκλοφοροῦσε στὴν Εὐρώπην τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1875 ὅτι κατὰ τὴν ἐπικείμενη ἀνοιξὴ οἱ Κρητικοὶ θὰ κινηθοῦν· νότα τοῦ Andrassy τῆς 30 Δεκεμβρίου 1875 στὸν τόμ. Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques, Affaires d' Orient. 1875-1876-1877, Paris 1877, σ. 69.

4. Μ. Γ. Παρλαμᾶ, Πρωτόκολλον τοῦ Γενικοῦ ἀρχηγείου τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878, «Κρητικὰ Χρονικά», τ. 8 (1954), σ. 171-203. Μετὰ τίς τελευταίας ἐρευνὰς γιὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878 στὴ Μακεδονίαν (πρβλ. Ι. Σ. Νοτάρη, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878 στὴ Μακεδονίαν, Θεσσαλονίκη 1966, καὶ Εὐαγγέλου Κωφοῦ, Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878, Θεσσαλονίκη 1969) ἐπιβάλλεται ἡ ἐξέτασις παρόμοιων κινήματων καὶ στὶς ἄλλας ἑλληνικὰς ἀλύτρωτες περιοχὰς καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ σύνθεσις ἔπειτα ὄλων τῶν γεγονότων μὲ τὴν

Τότε όμως τα αποτελέσματα όχι μόνο για τη μεγαλόνησο, αλλά και για δόλοκληρο τόν ελληνισμό, υπήρξαν μηδαμινά.

Όφειλουμε ωστόσο να υπογραμμίσουμε την ήθικη, έστω, συμπαράσταση των Κρητικών προς τους Βοσνίους και Έρζεγοβίνους, όχι μόνο γιατί παρέμενε ως τώρα παραγνωρισμένη, αλλά κυρίως για τόν εξής λόγο: Χάρη στη μεγάλη Κρητική Έπανάσταση του 1866, ή Τουρκία βρέθηκε σε δύσκολη θέση, απέναντι στους Σέρβους, ώστε τελικά υποχρεώθηκε, τόν Ίανουάριο του 1867, να αποσύρη τις φρουρές της από τις σερβικές πόλεις του Βελιγραδίου, του Σαμπάτς, του Σμεντέρεβο και του Φετισλάμ. Τò μεγάλο αυτό κέρδος τής Σερβίας αναγνωρίστηκε άμέσως ότι όφειλόταν στις θυσίες των Κρητικών¹. Έτσι, λίγα χρόνια άργότερα, στά 1875, προβλήθηκαν συχνά έπιφυλάξεις από την ελληνική κοινή γνώμη ως προς τή χρησιμότητα τής συνεργασίας με τους Σέρβους, μιá πού οί τελευταίοι έβγαιναν κερδισμένοι². Τήν αντίληψη αυτή θά προσπαθήση μάταια να τή διαλύση ó Λεωνίδα Βούλγαρης³, ό όποιος και θά μäs άπασχολήση πιό κάτω. Και όμως οί Κρητικοί, πού με τόν άγώνα τους βοήθησαν τους Σέρβους στά 1867, χωρίς να αισθάνονται καμιά πικρία, πρώτοι αυτοί έξεδήλωσαν και με λόγια και με πράξεις τή συμπάθειά τους προς τους έπαναστάτες τής Βοσνίας και τής Έρζεγοβίνης. Και άν ή συμμετοχή τους δέν υπήρξε έντονη, τήν αίτια τή βρίσκουμε στά λόγια, με τά όποια ό πρωθυπουργός Κουμουνδοούρος άπευθυνόταν στους ξένους πρεσβευτές στην Άθήνα, τó 1876: «Σε μäs τó χρωστάτε, τó ότι δέν παρατηρήθηκε εξέγερση στην Κρήτη»⁴. Είμαι βέβαια γνωστό με ποιό τρόπο ξόφλησαν οί Μεγάλες Δυνάμεις τó χρέος αυτό στην Έλλάδα.

2. Και στην Κύπρο επίσης φαίνεται πώς παρατηρήθηκαν κινήσεις των χριστιανών. Οί ένδειξεις δέν είναι πλήρεις. Η άξιοπιστία τους όμως δέν μπορεί να άμφισβητηθί. Ό Λαγόφσκι συγκεκριμένα, κατά τó 1876, αναφέρεται σε Κυπρίους άρχηγούς πού με τή φλογερή φαντασία τους άναμένου καλυτέρευση των συνθηκών τής ζωής τους μετά τή διακοίνωση Andrassy⁵. Δέν θά ήταν τολμηρό, πιστεύω, να συνδυασθί ή πληροφορία αυτή με τή μαρτυρία (14 Δεκεμβρίου 1875) του Γάλλου πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Jean-François-Guillaume comte de Bourgoing σχετικά με αίματηρό

άμοιβαία εξάρτησή τους και μέσα πάντα στον βαλκανικό χώρο. Άξιόλογη προσπάθεια ως προς τόν τομέα αυτόν καταβάλλεται στο πρόσφατο βιβλίο του Evangelos Kofos, *Greece and the Eastern Crisis 1875-1878* (έκδ. IMXA άριθ. 148), Thessaloniki 1975.

1. D. Djordjević, *Ίστορία τής Σερβίας, 1800-1918*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 160-161.

2. Έ.ά., σ. 189-190.

3. Λεωνίδα Α. Βούλγαρη, *Άποκαλυφθίτω άλήθεια*, Άθήνησι 1878, σ. 76-77.

4. Driault-Lhéritier, έ.ά., σ. 392.

5. Kondrat'eva, έ.ά., σ. 133.

γεγονός στην Κύπρο εξ αιτίας του μουσουλμανικού φανατισμού¹. Είναι σαφές ότι η επανάσταση των δύο σερβικών περιοχών προκάλεσε και στους χριστιανούς και στους Τούρκους του νησιού ένκευρισμό και άναζωπύρωση του φανατισμού.

3. Στην ελληνική πρωτεύουσα παίζεται το διπλωματικό παιχνίδι των Μεγάλων Δυνάμεων εις βάρος μίας άβουλης κυβερνήσεως, ή όποια πότε με τον Α. Κουμουνδοούρο και πότε με τον Ε. Δεληγεώργη εκπροσωπεί τή ρωσική ή τήν άγγλική πολιτική, αντίστοιχα. 'Αλλά ό τσάρος ύποσχόταν στην 'Ελλάδα λιγότερα άπ' όσα ή 'Αγγλία πού δέν ύποσχόταν τίποτε². 'Η άπάντηση του Κουμουνδοούρου στην πρόσκληση του ήγεμόνα τής Σερβίας Μιλάνο για στρατιωτική συνεργασία ύπηρεε άρνητική. Στο τηλεγράφημα τής 11/23 Φεβρουαρίου 1876 ό ίδιος ό βασιλιάς Γεώργιος ύπογράμμισε περισσότερο τό έδάφιο πού άναφερόταν στην έλλιπέστατη στρατιωτική παρασκευή τής 'Ελλάδος³. Αυτή ήταν ή έπίσημη δικαιολογία τής ελληνικής κυβερνήσεως, ή όποια και τονίστηκε άπό τήν άρχή τής κρίσεως του 'Ανατολικού Ζητήματος. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ό ελληνικός στρατός ήταν άπαράσκευος για πόλεμο.

Τήν κατάσταση αυτή κατακρίνει καυστικότητα ό γνωστός συγγραφέας και όξυδερκής πολιτικός σχολιαστής Έμμανουήλ Ροΐδης. Σε όρθρο πού δημοσίευσε στη σατιρική εφημερίδα «'Ασμοδαίος» τής 10 Αυγούστου 1875 έπαινει τή Σερβία και τά άλλα βαλκανικά κράτη για τόν αξιόμαχο και άρτια έξοπλισμένο στρατό τους, ένώ τονίζει τό άποδιοργανωτικό σύστημα των ένόπλων δυνάμεων τής χώρας του.

Οί διαπιστώσεις του δέν βρίσκονται μακριά από τήν πραγματικότητα, καθώς άναφέρει χαρακτηριστικά: «'Εξ όλων των κατοικούντων επί του πλανήτου μας διπόδων ό 'Ελλην στρατιώτης είναι τό όλιγαρκέστερον, και έν τούτοις τό δαπανηρότερον· άρκεΐται μέν εις άρτον και έλαίας, άλλ' ίνα διοικηθῆ έχει, φαίνεται, άνάγκην στρατηγών, ταγματαρχών, λοχαγών, άνθυπισπιστών, λοχιών και δεκανέων δεκαπλασίων των άλλαχου· ή δέ άπαραίτητος αυτή άνάγκη του καταδικάζει ήμās νά μη έχωμεν στρατόν!».

Και ύπενθυμίζει με προφητική δραματικότητα πώς όταν ή ηρκαία άπλωθῆ στα Βαλκάνια, τότε στους 30.000 μαχητές του Μαυροβουνίου, στους 100.000 τής Σερβίας, στους διπλάσιους τής Ρουμανίας, στα χαλύβδινα τηλεβόλα του Κρούπ, στα όπισθογεμη όπλα κ.λ., οι 'Ελληνες θά έχουν νά προσθέσουν μόνο τίς ευχές τής καρδιάς τους, τά άρθρα των διακοσίων εφημερίδων

1. Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques, έ.ά., σ. 41. Παρόμοιο γεγονός μνημονεύει ό συντάκτης του έγγρ., ότι συνέβη και στο Μοναστήριον.

2. Driault-Lhéritier, έ.ά., σ. 403.

3. 'Ε.ά., σ. 385.

τους, τὰ ἐπιχειρήματα τῶν χιλίων δικηγόρων τους και τὰ ψηφίσματα ἀγνώστου ἀριθμοῦ συλλόγων τους¹.

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Ροῖδη, γραμμένο λίγες μέρες μετὰ τὴν ἐξέγερση τῆς Έρζεγοβίνης και τῆς Βοσνίας, ἀποτελεῖ ἓνα ἠχηρὸ ράπισμα στὸ πρόσωπο τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως γιὰ τὴ φιλοτουρκικὴ τῆς πολιτικὴ και ἀποδεικνύει ἀναντίρρητα τοὺς πόθους τῆς κοινῆς γνώμης γιὰ μιὰ διαβαλκανικὴ συμμαχία ἐναντίον τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ. Στὸν «Άσμοδαίου» ἐπίσης θὰ ἐπανεέλθῃ ὁ Ροῖδης και τὸ ἐπόμενο ἔτος, μετὰ τρία ἄρθρα, τῆς 2, 9 και 23 Μαΐου 1876, γιὰ νὰ κατηγορήσῃ τὶς ἀδικαιολόγητες στρατιωτικὲς ἐλλείψεις τῆς Έλλάδος, τὴν κατασπατάληση τοῦ δημόσιου χρήματος και τὴν φιλοτουρκικὴ στάση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως². Γιὰ τὴν πολιτικὴ αὐτὴ πολὺ εὐγλωττὴ εἶναι ἡ παράσταση ποὺ παραθέτει στὸ φύλλο ὑπ' ἀριθμ. 68 τοῦ «Άσμοδαίου» (2.5.1876): ἡ Έλλάδα ἀπευθύνεται στὴν Τουρκία μετὰ τῆς ἐξῆς λόγια: «ἀφοῦ χορτάσουν αὐτοὶ οἱ ἀρματωμένοι Έφιάλτες (και ἔννοεῖ τὶς τρεῖς μορφές μετὰ τὰ ὀνόματα Σερβία, Μαυροβούνιο, Έρζεγοβίνη ποὺ διακρίνονται σὲ δεύτερο πλάνο), δόσε μου ἓνα βαξίσι κ' ἔμένα ποὺ ἔχω τόσα χρόνια νὰ ταραζῶ τοὺ γλυκοῦ σου ὄνειρο» (βλ. εἰκ. 1). Οἱ πολεμικὲς προετοιμασίες ποὺ ἀναλαμβάνει ἡ κυβέρνηση στὰ 1876 εἶναι τόσο ἀτροφικὲς, ὥστε κανένα δὲν πείθουν ὅτι ὑπάρχει πρόθεση γιὰ πόλεμο. Γι' αὐτὸ και ἐπιγραμματικὰ ἔγραφε ὁ «Άσμοδαίος»: «Ἡ θέσις τῆς Έλλάδος εἶναι ἀπαράλλακτος ὡς ἀνθρώπου θέλοντος νὰ ριφθῇ εἰς τὴν θάλασσαν και μὴ ἔχοντος μιαν σφάνσικαν ἓνα μεταβῆ εἰς Πειραιῶν»³. Αὐτὸ βέβαια θυμίζει τὴν πασίγνωστη ἐκείνη φράση τοῦ συγγραφέα τῆς «Πάπισσας Ἰωάννας», σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ἡ Έλλάδα κατὰ τὸ 1875-1878 εἶχε καταντήσει σάν τὸν παραλυτικὸ ποὺ καταλάβαινε πολὺ καλά ὅτι, γιὰ νὰ σωθῆ, ἔπρεπε νὰ τρέξῃ⁴. Γενικὰ ἡ θέση τοῦ Ροῖδη ἀντικατοπτρίζει, ἀρχικὰ τουλάχιστο, τὴν ὑπερήφανη και ἀξιοπρεπὴ διάθεση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ποὺ ἀγνοεῖ τὰ παρασκηνιακὰ πλέγματα τῆς διπλωματίας, νὰ συμμετάσχῃ στὸν ἀγῶνα τῶν βορειῶν γειτόνων του.

4. Ἡ πιὸ ἀξιοπρόσεκτη περίπτωση ποὺ ἐκφράζει τὸ πνεῦμα αὐτὸ τῆς διαβαλκανικῆς συνεργασίας εἶναι ὁ Λεωνίδας Βουλγαρῆς. Πρόκειται γιὰ μιὰ προσωπικότητα μετὰ πλοῦσια ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα και σημαντικὲς ἱκανότητες. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ γνωστὸ βιβλίο του ποὺ ἐξέδωσε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1878, ὁ Βουλγαρῆς διετέλεσε βουλευτῆς, ἀλλὰ κυρίως ἀφιέ-

1. Ὀλόκληρο τὸ ἄρθρο ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 29 φύλλο τοῦ «Άσμοδαίου» στοῦ Ἐ μ μ α ν ο υ ἢ λ Ρ ο ῖ δ ο υ, Έργα, τ. 7, ἐπιμελεῖα Δ. Πετροκόκκινου και Α. Άνδρεάδου, ἐν Ἀθήναις 1914, σ. 27-30.

2. Έφημ. «Άσμοδαίος» ἀριθμ. 68 (2.5.1876), 69 (9.5.1876), 71 (23.5.1876).

3. Έφημ. «Άσμοδαίος» ἀριθμ. 73 (6.6.1876).

4. Ἐ μ μ. Ρ ο ῖ δ ο υ, ἔ.ἀ., σ. 92 (ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἄρθρο τοῦ Ροῖδη «Γεννηθῆτω φῶς» ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκε στὰ 1878).

ΕΛΛ. Ἀφ' ἑστέρας αὐτοῖς ἀρματωμένοι Ἑβραῖοι, δόσε μου ἓνα βαζοῦ κ' ἡμένα ποὺ ἔγω τέσε χρόνια πηρέζω τὸ γλυκὸ σου ὄνειρο.

Εἰκ. 1

(«Ἄσμοδαῖος» ἀριθμ. φύλλου 68, 2.5.1876)

ρωσε όλες του τις δυνάμεις για την εκδίωξη του Όθωνα και για να οργανώσει και να κατευθύνει κινήματα από το ελεύθερο ελληνικό κράτος ανάμεσα στους αλύτρωτους Έλληνες. Υπεστήριζε με θέρμη και τόλμη τη ρωσική πολιτική στα Βαλκάνια και θεωρούσε απαραίτητη τη συμμαχία της Ελλάδος με τους σλαβικούς λαούς¹. Η θέση του αυτή τον έφερε αντιμέτωπο με την αγγλική πολιτική και του χάρισε την άδικη φήμη ότι είναι «όργανο Σλαβικών»². Το άποκορύφωμα των προσπαθειών του για μία παμβαλκανική ένω-

1. Α. Α. Β ο ύ λ γ α ρ η, 'Αποκαλυφθήτω αλήθεια, σ. 13-56 (κατάκριση της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα), 57-70 (έπαινος ρωσικής πολιτικής και βαλκανικής συνεργασίας) και passim. Για τον Βούλγαρη μάς λείπει μία μονογραφία. Βιβλιογραφικές και άρχειακές ενδείξεις γι' αυτόν βλ. στού 'Ι ω ά ν ν ο υ Σ. Ν ο τ ά ρ η, 'Ανεκδοτα έγγραφα, σ. 38 σημ. 1, 239 σημ. 2, 312 σημ. 2, 315, 320.—Ε. Κ ω φ ο ύ, 'Η επανάστασις της Μακεδονίας, σ. 7, 16-18, 24, 26-27, 31-32, 79 σημ. 1, 88.—D o m n a D o n t a s, Greece and the Great Powers 1863-1875, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 170, 173.—Ε. Κ ο f o s, Greece and the Eastern Crisis, σ. 50 σημ. 1, 51-52, 64-66, 67, 68, 97, 98, 106-107, 114, 148, 180. Βλ. και έπόμ. σημ.

2. 'Ο Β ο ύ λ γ α ρ η s, έ.ά., σ. 90, 103, με κανένα τρόπο δέν δέχεται ένα τέτοιο χαρακτηρισμό. Από τις σελίδες του βιβλίου του διαφαίνεται ο ένθερμος πατριωτισμός του και η πίστη του στην ελληνική Μεγάλη Ίδέα. Για την πραγματοποίησή της βέβαια, αντίθετα από άλλους, θεωρούσε αναγκαία τη συμμαχία με το σλαβικό στοιχείο. Αυτό φυσικά δέν σημαίνει ότι ο Βούλγαρης πρέπει να θεωρηθί στη σκέψη και στις διαθέσεις Βούλγαρος. Πρόσφατη έρευνα του Ν. Τοδογον άποδεικνύει ότι ο πατέρας του Λεωνίδα, ο 'Αναστάσιος Βούλγαρης, ήταν από το Πιάντες της Βουλγαρίας και ότι ο ίδιος ο Λεωνίδας με μία πολύ εγκάρδια και φιλική έπιστολή του προς τον Βούλγαρο άγωνιστή Παναγιώτη Ήiton άναφέρει ότι καταγόταν από τη Βουλγαρία: βλ. N i k o l a j T o d o r o v, Pismo na L. Vulgaris do P. Ήiton, «Istoričeski Pregled» τ. 23, τεύχ. 1, 1967, σ. 98-101 (όπου και πανομοιότυπο μέρος της έπιστολής του Βούλγαρη, στα ελληνικά, από 'Αθήνα, 20 'Ιουλίου 1870). Περίληψη του άρθρου βλ. στο Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας (έκδ. 'Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου), έτος Ε', τεύχ. 16, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 23-25, από τον Α. Ι. Θ(αβώρη). Για τη δραστηριότητα του Α. Βούλγαρη στις διαβαλκανικές επαφές ιδίως κατά το 1876 βλ. έπίσης Ν. T o d o r o v, Aprilskoto vāstanie i Grāckata odvestenost, στόν τόμ. Aprilsko vāstanie 1876-1966, Sofija 1966, σ. 151-156. Βλ. μετάφραση της εργασίας αυτής στα ελληνικά από τον 'Ι ω ά ν ν η Θ. Λ α μ ψ ι δ η στο Δελτίον, έ.ά., σ. 43-55. Για τον πατέρα 'Αναστάσιο Βούλγαρη και τις διεκδικήσεις της οικογένειάς του βλ. τα δύο έγγραφα στού N i k o l a j T o d o r o v - V e s e l i n - T r a j k o v, Bālgari Učastnici v borbite za osvobodzenieto na Gārcija 1821-1828, Sofija 1971, σ. 86-89. Είναι φυσικά υπερβολή να χαρακτηρίσωμε Βούλγαρο τόν Βούλγαρη για τούς έξής δύο λόγους: α) 'Εφ' όσον η καταγωγή του είναι από τη Βουλγαρία, τι άποκλείει να προέρχεται από μία από τις πολυάριθμες ελληνικές οικογένειες, πού, όπως είναι γνωστό, ζούσαν στην 'Ανατολική Ρωμυλία και σέ άλλα μέρη της σημερινής Βουλγαρίας κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Τα στοιχεία πού προσκομίζει ο Τοδογον ένισχύουν μάλλον παρά έξασθενούν την άποψη για καταγωγή από Έλληνες εγκαταστημένους στη Βουλγαρία. Στο σημείο αυτό άναμφισβήτητα άπαιτείται περισσότερη έρευνα. Το έπώνυμο έξ άλλου (Βούλγαρης) προήλθε από παρατσούκλι πού δίδοταν, ως πριν από λίγα χρόνια άκόμη, στούς Έλληνες πού προέρχονταν από την 'Ανατολική Ρωμυλία ή τη λοιπή Βουλγαρία και έγκαθίσταντο στη Νότια Ελλάδα. β) Τό ότι ο Α. Βούλγαρης άναφέρει (στό γράμμα του προς τόν Ρ. Ήiton) ότι κατάγεται από τη Βουλγαρία, δέν ση-

ση και την εμπρακτική εφαρμογή του συνθήματός του «ή 'Ανατολή διά τής 'Ανατολής κατά του κοινοῦ δυνάστου και κατακτητοῦ 'Οσμάνου»¹ παρατηρεῖται στά κρίσιμα χρόνια 1875-1878. Διατηρεῖ πυκνή ἀλληλογραφία και συνάπτει στενές φιλικές με Σέρβους ἀξιωματοῦχους². Χάρη σέ δικές του ἐνέργειες καταρτίζεται «'Εθνική 'Επιτροπή» στίς 18 'Απριλίου 1876, στήν ὁποία πρόεδρος ὀρίζεται ὁ ὑποστράτηγος Σκαρλάτος Σούτσος και συμμετέχουν ὡς μέλη οἱ 'Αρτ. Μίχος, συνταγματάρχης, 'Αριστοτ. Βαλαωρίτης, Πέτρος Α. Μαυρομιχάλης, Χρ. Βυζάντιος, Θ. Κολοκοτρώνης, συνταγματάρχης, Α. Μεταξᾶς, ὁ ἴδιος ὁ Βούλγαρης και ὁ Α. Μήτσας. 'Η προκήρυξη πού συνέταξε ἡ 'Επιτροπή αὐτή, ἀπευθυνόμενη στοὺς 'Ελληνες, ἀναφέρεται ἄμεσα στοὺς ἐπαναστάτες 'Ερζεγοβινίους, τοὺς ὁποίους δὲν διακρίνει ἀπὸ τοὺς Κρητικούς, τοὺς Ρουμελιώτες, τοὺς Δωδεκανησίους και τοὺς ἄλλους 'Ελληνες, γιατί πολεμοῦν γιὰ τὴν ἐλευθερία και τὰ «ἀστικά τους δικαιώματα» ἐναντίον τῆς ὀθωμανικῆς δυναστείας. «Οἱ τραυματῖαι τοῦ πολέμου», συνεχίζει ἡ προκήρυξη, «τὰ ὀρφανὰ και αἱ χῆραι τῶν πολεμιστῶν ἐπικαλοῦνται τὴν ἀρωγὴν πάσης εὐαισθήτου ἑλληνικῆς καρδίας ἐνταῦθα τε και ἄλλαχού. 'Η 'Ελλάς βαρυσταλάτα ἤκουσε τὴν θρηνώδη και λιγυρὰν τῶν 'Ερζεγοβινίων φωνήν, διότι εἶναι ἡ φωνὴ παρθένου θρηνοῦσης τὸν πατέρα της, εἶναι ἡ φωνὴ συζύγου κλαιούσης τὸν ἄνδρα της, εἶναι ἡ φωνὴ οἰκογενείας ἀπορφα-

---

μαίνει ὅτι ἔχει και ἐθνικὴ βουλγαρικὴ συνείδηση. Δὲν γράφει ὅτι εἶναι Βούλγαρος. 'Όπως σωστὰ ἄλλωστε παρατηρεῖ ὁ Το δ ο ρ ο ν, Ρισμο, ἔ.ἀ., σ. 98, ὁ Λεωνίδας ὑπενθυμίζει τὴν καταγωγὴν του ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, γιὰ νὰ ἐξασφαλίση περισσότερη ἐμπιστοσύνη ἀπὸ τὸν Βούλγαρο ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς του και νὰ τὸν πείσει γιὰ τὸ ἰδεολογικὸ ἐπαναστατικὸ του πρόγραμμα. 'Απὸ τὰ ὡς τώρα στοιχεῖα και ἰδίως ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου του, ὁ Α. Βούλγαρης ἐμφανίζεται σὰν 'Ελληνας ἐθνικιστῆς και γενικά σὰν μία δυναμικὴ προσωπικότητα πού γνωρίζει καλά τὸν βαλκανικὸ χῶρον, πρόσωπα και πράγματα, και ἀποτελεῖ προδρομικὴ μορφή ὡς πρὸς τὴ συνεργασία τῆς 'Ελλάδος με τοὺς Σλάβους γείτονές της, ὅπως θὰ ἐκδηλωθῆ, ἀργότερα, στοὺς βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-13.

1. Β ο ὑ λ γ α ρ η, 'Αποκαλυφθῆτω ἀλήθεια, σ. 93. Δὲν ἦταν μόνο ὁ Βούλγαρης θιασώτης τῆς ἰδέας αὐτῆς. Καὶ ὁ γνωστός δημοσιογράφος Θωμᾶς Πασχιδῆς ὑποστήριξε, στὴν ἀρχὴ τουλάχιστο, με μεγάλο ζήλο τὴν παμβαλκανικὴν συνεργασία ἢ τὴ συγκρότηση μιᾶς 'Ανατολικῆς 'Ομοσπονδίας πού θὰ ἐξουδετέρωνε ὄχι μόνο τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ και τοὺς ἐχθροὺς ἀπὸ Βορρᾶ και Δύση. Με τὴν ἐκρηξὴν τῆς ἐπαναστάσεως στὴν 'Ερζεγοβίνην ἐνδιαφέρθηκε ἐνεργητικά. Ταξίδεψε μάλιστα στὴ Βοσνία και Σερβία σὰν ἀνταποκριτῆς γαλλικῶν ἐφημερίδων. Γρήγορα ὅμως ἄλλαξε ἰδέες κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς πανσλαβιστικῆς κινήσεως: βλ. I. Μ. Χ α τ ζ η φ ὠ τ η, Θ. Α. Πασχιδῆς (1836-1890), 'Αθήνα 1974, σ. 63, 67, 282-289, 297, 315-316.

2. Β ο ὑ λ γ α ρ η, ἔ.ἀ., σ. 74 (ἐπικοινωνία με τὸν Σέρβο συνταγματάρχην Βέκερ), 83-85 (ἐπαφές με τὸν Μιλουτίν Γαράσανιν), 97-109 (ἐπιστολές ἀπὸ Σέρβους). Γιὰ ἀνέκδοτες ἐπιστολές τοῦ Α. Βούλγαρη πρὸς Σέρβους ἐπισήμους βλ. Κ ω φ ο ὄ, 'Η ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας, σ. 16 σμμ. 2.

νισθείσης και πενθηφορούσης. Ἡ Ἑλλάς σπεύδει εἰς ἐκτέλεσιν τοῦ ἱεροῦ της καθήκοντος πρὸς ἀδελφὴν, πρὸς λαὸν ἐλευθερόφροναν¹.

Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1876 ὁ Βούλγαρος βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἑλληνοσερβικῶν ἐπαφῶν. Ἐποδέχεται στὴν Ἀθήνα και ἐνημερώνει τὸν ἐπίσημο ἀπεσταλμένο τῆς Σερβικῆς κυβερνήσεως Μιλουτίν Γαράσανιν μεταδίδει τὶς ἀπόψεις Ἀθηνῶν-Βελιγραδίου στὸν Μιλάνο και τὸν Κουμουνδοῦρο, ὁ ὁποῖος ἀμφιβάλλει ὡς τὴν τελευταία στιγμὴ ἂν ἡ Σερβία κηρύξη τὸν πόλεμο κατὰ τῆς Τουρκίας. Οἱ ἀμφιταλαντεύσεις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἂν και προκαλοῦν δυσφορία, δὲν ἐπιφέρουν ψυχρότητα στοὺς Σέρβους. Ὁ Μιλάνο θὰ τονίση ὅτι τὰ σχέδιά του προϋποθέτουν τὴ συμμαχία μὲ τὴν ἀγαπητὴ Ἑλλάδα, τῆς ὁποίας τὰ συμφέροντα συμβαδίζουν μὲ αὐτὰ τῆς Σερβίας². Στὴ διακήρυξή του μάλιστα πρὸς τοὺς ὑπηκόους του ἀναφέρει ὅτι δὲν εἶναι μόνον στὸν ἀγῶνα τους, ἀλλὰ ἔχουν συμμαχούς τὰ ἀδελφία τους, τοὺς εὐγενεῖς Ἑλληνες, τοὺς γενναίους ἀπογόνους τῶν Μποτσαραίων και τῶν ἄλλων ἀρχηγῶν³.

5. Τελικὰ ἡ Σερβία θὰ κηρύξη τὸν πόλεμο στὶς 30 Ἰουνίου 1876. Ἡ Ἑλλάδα θὰ μείνῃ οὐδέτερη. Ὁ Βούλγαρος θὰ ἀπομονωθῇ, ἀλλὰ θὰ συνεχίση ἀπεγνωσμένα τὶς προσπάθειές του. Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, ἀρχηγὸς τοῦ ἀνερχόμενου «πέμπτου κόμματος», θὰ σπεύσῃ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν οὐδετερότητα μὲ τὸ ἄρθρο του τῆς 2 Ἰουλίου 1876 στὴν ἐφημερίδα «Ἔρω». Ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ πατριωτικοὶ ἀγῶνες τῶν Σλάβων ἔκρουσαν τὴν καρδιά τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ και προκάλεσαν τὸ θερμὸ του ἐνδιαφέρον. Δὲν ὑπάρχει ψυχρότητα ἀνάμεσα στοὺς δύο λαούς. Ἡ Ἑλλάδα, ὅμως, οὔτε τὴ δύναμη οὔτε τὸ δικαίωμα ἔχει νὰ προσφέρῃ βοήθεια· εἶναι ἐκτεθειμένη στὴ θάλασσα, ἀπροετοίμαστη στὴ στεριά, και δεσμεύεται ἀπὸ διεθνεῖς ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὴν Εὐρώπη. Ἀκόμη και ἡ Ρωσία, ὑπενθυμίζει, ποῦ τρέφει φυσικὴ συμπάθεια στὸν σλαβικὸ ἀγῶνα, γιὰ λόγους δικῆς τῆς ἀσφάλειας, παραμένει ἀμέτοχη. Ἡ οὐδετερότητα ὡστόσο πρὸς τὴν Τουρκία δὲν ἀποτελεῖ δόγμα. Ἡ Ἑλλάδα ὀφείλει νὰ προετοιμασθῇ και νὰ ἐπέμβῃ, ὅταν οἱ καταστάσεις τὸ ἐπιβάλουν⁴.

1. Βούλγαρη, ἑ.ἀ., σ. 86-87. Πρβλ. και Driault-Lhéritier, Histoire Diplomatique, τ. 3, σ. 389, 399.

2. Driault-Lhéritier, ἑ.ἀ., σ. 386.

3. Βούλγαρη, ἑ.ἀ., σ. 123.

4. Βλ. τὸ ἄρθρο στὰ Περί Χαριλάου Τρικούπη Ἀνάλεκτα ἐκ δημοσιευμάτων, τ. 1 (14), ἐν Ἀθήναις 1912, σ. 689-695. Τελευταία ἀναδημοσίευση βλ. στοῦ Χαρ. Τρικούπη, Τίς πταίει; Ἐπιμέλεια Βασ. Γ. Βανδώρου, Ἀθήνα 1971, σ. 60-65. Πρβλ. ἐπίσης τὴν ἀγόρευση τοῦ Τρικούπη στὴ Βουλὴ τὴν 27 Ὀκτωβρίου 1876, μὲ τὴν ὁποία προτείνει τὴ γρήγορη στρατιωτικὴ προπαρασκευὴ τῆς χώρας και δέχεται τὴν οὐδετερότητα, ἀλλὰ ὄχι και τὴν ἀπραξία; Ἀνάλεκτα, ἑ.ἀ., σ. 705-710.

Πρόκειται βέβαια για μιὰ μετριοπαθή άποψη πού βλέπει τήν ουδέτερότητα σάν μέτρο προσωρινό. Έμμεση άπάντηση στή στάση του Τρικούπη μπορεί νά θεωρηθή τó κύριο άρθρο του Θεοτούμπη (= Έμμ. Ροΐδη) στον «Άσμοδαίο» τής 4 Ίουλίου 1876¹. Άφου παραθέσει τά σπουδαιότερα σημεΐα του παλαιότερου άρθρου του τής 10 Αύγούστου 1875, καταφέρεται με δριμύτητα έναντίον τής άδιαφορίας τής έλληνικής βουλής, πού άσχολείται επί μήνες με τόν έλεγχο τής γησιότητας των έκλογών², ενώ ή επανάσταση τής Έρζεγοβίνης άπλώνει τήν πυρκαΐα στή Βαλκανική. Με ψυχρή λογική, συνεχίζει ο Ροΐδης, ο πολιτικός κόσμος μετρά τις δυνάμεις των σλαβικών έθνών και ύπολογίζει τó άποτέλεσμα άπό τή σύγκρουσή τους με τήν Τουρκία. Τó επιχείρημα οτι δέν ύπάρχει αξιόμαχος στρατός δέν προβάλλεται πιά. Άκόμη κι' άν ή κυβέρνηση διέθετε τέτοιο στρατό, θά ήταν περιττός, γιατί όλα τά παράλια μέρη τής Έλλάδος θά καταστρέφονταν άμέσως άπό τó τουρκικό ναυτικό. Με άγανάκτηση ειρωνεύεται τή θλιβερή εικόνα πού παρουσιάζει ή χώρα σέ τόσο κρίσιμες στιγμές έξ αιτίας τής κακής διαχειρίσεως των έξωτερικών και έσωτερικών θεμάτων. Παραστατικό μάλιστα είναι τó ολοσέλιδο σχεδιασμα πού παραθέτει ή έφημερίδα αυτή: παριστάνεται ή Σερβία νά καλή σέ συμμαχία τήν Έλλάδα, ή όποία άπαντά: «έχε τās ευχάς μου. Μένω θεατής». Στο βάθος διακρίνεται ο Τουρκός με τó σπαθί στο χέρι (βλ. εικ. 2). Ή ειρωνεία είναι καταφανής³. Με δξυ έπίσης ειρωνικό πνεύμα άντιμετωπίζει ο συντάκτης του «Άσμοδαίου» τά μέτρα τής κυβερνήσεως για τις πατριωτικές ένέργειες του Λ. Βούλγαρη και Γ. Ζηνοπούλου, γενικού γραμματέα του Ύπουργείου Έσωτερικών, τή δραστηριότητα στην Άθήνα του Τούρκου πρεσβευτή Φωτιάδη μπέη και τις ύπερβολές των τουρκικών πληροφοριακών δελτίων για τις άπώλειες των Σέρβων πολεμιστών⁴.

1. Είναι γνωστό πάντως οτι ο Ροΐδης άνήκε στο «πέμπτο» κόμμα του Τρικούπη: βλ. Έμμ. Ροΐδου, Έργα, τ. 7, έ.ά., σ. ζ'.

2. Πραγματικά άπό τή μελέτη τής «Έφημερίδος των συζητήσεων τής Βουλής» περιόδου Ζ', σύνοδος Α', τ. 1 (11.8-6.10.1875), Άθήνα 1875, τ. 2 (7.10-16.12.1875), Άθήνα 1876, τ. 3 (17-23.12.1875), Άθήνα 1876, προκύπτει οτι στο δεύτερο εξάμηνο του 1875 ή Βουλή δέν συζητήσε θέμα σχετικό με τή νέα κατάσταση πού δημιουργήσε στα Βαλκάνια (έξέγερση τής Έρζεγοβίνης και τής Βοσνίας. Μεγάλο μέρος άπό τή δραστηριότητά τους τήν περίοδο αυτή οι βουλευτές τó άφιέρωσαν στον έλεγχο των έκλογικών αποτελεσμάτων. Σχετικά με τήν πολεμική προετοιμασία συζητήθηκαν μόνο νομοσχέδια άναφερόμενα στή χορηγία πιστώσεως 500.000 δραχμών για τήν άγορά όπλων «συστήματος Μυλωνά» («Έφημερίς», έ.ά., τ. 2, σ. 254, 378-380, 383, 402-403, και Παράρτημα τής Έφημερίδος, σ. 208-209) και για τόν άριθμό των άξιωματικών ή τή δύναμη του στρατού ξηράς και του ναυτικού («Έφημερίς», έ.ά., τ. 2, σ. 504-505, 506, 511, 514-515, τ. 3, σ. 51-54). Ό Κουμουνδούρος έπίσης στις 20 Δεκεμβρίου 1875 πρότεινε στή Βουλή νομοσχέδιο περί στρατολογίας («Έφημερίς», έ.ά., τ. 3, σ. 50, και Παράρτημα, σ. 350-353, 364-376+4 σελίδες χωρίς άρίθμηση).

3. Έφημ. «Άσμοδαίος» έτος Β', άριθμ. 77, 4 Ίουλίου 1876.

4. Στο ίδιο φύλλο τής έφημερίδας (δέν ύπάρχει σελιδαρίθμηση). Άς σημειωθή όμως

Σὰν χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς εἰρωνικῆς αὐτῆς διαθέσεως θὰ ἄξιζε νὰ παρατεθῇ τὸ ἀκόλουθο «τηλεγράφημα»: «Τηλεγράφημα τοῦ ἐν Βε-

Εἰκ. 2

(«Ἀσμοδαῖος» ἀριθμ. φύλλου 77, 4.7.1876)

ὅτι σὲ προγενέστερο φύλλο τοῦ «Ἀσμοδαίου» τὸ ὑπ' ἀριθμ. 75 (20.6.1876) ἐπικρίνεται ὁ μετερχόμενος τὸ ἐπάγγελμα τῆς μεγάλης ἰδέας Λεωνίδας Βούλγαρης, τοῦ ὁποῦ «τὰ μυστικά τῆς Μεγάλης Ἰδέας τόσοσ καλῶς φυλάττονται, ὥστε πίπτοντα ἐκ τῶν τρυπημένων θυλακίων του συλλέγονται καθ' ὁδὸν ὑπὸ τοῦ τυχόντος». Ὁ συντάκτης ἐπίσης τῆς ἐφημερίδας ἐπιθυμεῖ νὰ μάθῃ γιατί ἐστάλη ὁ Γ. Ζηνόπουλος στὴν Κέρκυρα καὶ σὲ τί ἀποσκοποῦν τὰ τηλεγραφήματά του πρὸς τὸν Βούλγαρη. Εἶναι γνωστὸ ἐξ ἄλλου ὅτι καὶ ὁ Ζηνόπουλος καὶ ὁ Βούλγαρης κατηγορήθηκαν, χωρὶς ὁμῶς νὰ προσκομισθοῦν βέβαιες ἀποδείξεις, ὅτι καταχράσθηκαν χρήματα ποῦ εἶχαν σταλῆ ἀπὸ τοὺς Σέρβους: Κ ο ρ ο s, Greece and the Eastern Crisis, σ. 66 σμ. 4.

λιγραδίω ἡμετέρου ἀνταποκριτοῦ μᾶς ἀναγγέλλει ὅτι ἐπειδὴ ἅπαντες οἱ κάτοικοι τῆς Σερβίας δὲν ἐπαρκοῦσιν, ὅπως ἐξοφλήσωσι τοὺς λογαριασμοὺς τῶν κατὰ τὰ τουρκικὰ δελτία φονευθέντων καὶ πληρωθέντων Σέρβων, ἡ Σερβικὴ Κυβέρνησις ἐδανείσθη χιλίους πεντακοσίους Σέρβους τοῦ Αὐστριακοῦ Βανάτου τοῦ Τεμεσβάρ, ὅπως συμπληρώσῃ τὸν ἀπαιτούμενον ἀριθμὸν καὶ μὴ χρεωκοπήσῃ»¹.

6. Ἐν τῷ μεταξὺ ἀπὸ τὸ δεύτερο ἐξάμηνο τοῦ 1876 ἡ δεινὴ θέσις τῶν Σέρβων προκάλεσε δραστήριες ἐπεμβάσεις ὄχι μόνον τῆς Ρωσίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀγγλίας πρὸς τὴν Ὑψηλὴ Πύλη. Τὰ γεγονότα καὶ τὰ διπλωματικὰ παρασκήνια εἶναι γνωστά². Δὲν ἔχει ὥστόσο ἀξιολογηθῆ μέσα στὸ σύνολο τῶν ἀντιδράσεων τῆς κοινῆς γνώμης τὸ συλλαλητήριό τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ στὶς 19 Σεπτεμβρίου/1 Ὀκτωβρίου 1876. Στὴ λαϊκὴ συνάθροιση ποὺ ἔγινε στὴν Πνύκα ἔδωσαν μὲ τὴν ἐνεργητικὴ παρουσία τους τεράστιο ἠθικὸ κύρος ὁ πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου Παπαδάκης, ὁ γνωστὸς ἱστορικὸς τοῦ ἑλληνισμοῦ καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος, ὁ ὁποῖος καὶ μίλησε, καθὼς καὶ οἱ καθηγητὲς Ἐμ. Κόκκινος καὶ Ν. Δαμαλάς. Παρευρίσκονταν ἐπίσης ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν μὲ δύο μέλη τῆς συνόδου. Οἱ συναθροισθέντες ἐξέδωσαν ψήφισμα, ἀπευθυνόμενο στὴν Εὐρώπη, μὲ τὸ ὅποιο ἐξέφραζαν τὴν εὐγνωμοσύνη τοῦ ἑλληνισμοῦ γιὰ τὴν πρόνοια νὰ ἀναγνωρισθῇ αὐτονομία στοὺς Βοσνίους, Ἐρζεγοβινίους καὶ Βουλγάρους, καὶ διαμαρτύρονταν γιὰτὶ παραγνωρίζονταν τὰ δικαιώματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους³.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (φθινόπωρο τοῦ 1876) μάταια ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις προσπαθεῖ νὰ συμμετάσχη στὴ συνδιάσκεψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ποὺ ὀργανώθηκε κυρίως μὲ ἀγγλικὴ πρωτοβουλία⁴. Πρόκειται ἀναμφισβήτητα γιὰ ἀδιαφορία, ἂν ὄχι καὶ ταπείνωση. Οἱ διεκδικήσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ δὲν θὰ ἀκουσθοῦν. Οἱ Μεγάλαις Δυνάμεις ἐνδιαφέρονται γιὰ ὅσους ἀνέπτu-

1. Στὸ φύλλο «συνέχεια τοῦ ἀριθμοῦ 77». Ἡ ρουσφετολογία καὶ ἡ ἀργυρολογία τῶν βουλευτῶν θὰ ὀδηγήσουν τὸν εὐθιχὸ ἐκδότη στὴν προσωρινὴ διακοπὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Ἀσμοδαίου» μετὰ τὸ φύλλο ἀριθμ. 78 (11.7.1876). Τὸ ἐπόμενο φύλλο θὰ βῆγῃ μόλις στὶς 17.8.1880.

2. Βλ. π.χ. *A d o l p h e d' A v r i l, Négociations relatives au traité de Berlin et aux arrangements qui ont suivi 1875-1886, Paris 1886, σ. 89 κ.έ.*— *Serge G o r i a i n o v, La Question d'Orient à la veille du traité de Berlin (1870-1876) d'après les archives russes, Paris 1948, σ. 61 κ.έ.*— *M i h a i l o D. S t o j a n o v i ć, The Great Powers and the Balkans 1875-1878, Cambridge 1939, σ. 12 κ.έ.*— *B. H. S u m n e r, Russia and the Balkans 1870-1880, London 1962, σ. 137 κ.έ.*

3. Ἐπαμεινώνδα Κ. Κυριακίδου, Ἱστορία τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ, τ. 2, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 552. Πρβλ. καὶ *D r i a u l t - L h é r i t i e r, ἔ.ἀ., σ. 400.*

4. *D r i a u l t - L h é r i t i e r, ἔ.ἀ., σ. 390, 404.*

ξαν πολεμική δραστηριότητα, γιὰ τοὺς Σέρβους, τοὺς Μαυροβουνίους, τοὺς Βουλγάρους, τοὺς Βοσνίους, τοὺς Ἐρζεγοβινίους. Ὁ Ἕλληνας ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Α. Κοντόσταυλος σπεύδει στὶς 18/30 Ὀκτωβρίου 1876 μὲ ἔκτενες ὁδηγίες νὰ ἐνημερώσῃ τὸν ἐπιτετραμένο γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ὑποθέσεις στὸ Παρίσι Νικόλαο Π. Δηλιγιάννη. Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὑπεθυμίζονται οἱ θυσίες τῶν Ἑλλήνων και οἱ προσπάθειές τους γιὰ τὴν εἰρήνη στὰ Βαλκάνια, ἡ ὁποία θὰ ἐδραιωθῇ μόνον ἂν τὰ δίκαια τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ ἀναγνωρισθοῦν σὲ ἴση μοῖρα μὲ ἐκεῖνα τῶν Σέρβων και Βουλγάρων¹. Ἀποτελέσμα τῆς ἐνέργειας αὐτῆς ὑπῆρξε ἡ ἀποστολὴ σχετικοῦ ὑπομνήματος ἀπὸ τὸν Γάλλο ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν δούκα Decazes στοὺς Γάλλους πληρεξουσίους στὴν Κωνσταντινούπολη (ἀπὸ Βερσαλίας, 5 Ἰανουαρίου 1877)². Θετικότερες συνέπειες ὅμως δὲν ἀκολούθησαν.

Ἔτσι ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἀπολύτρωση τῶν Ἑλλήνων μεταβαλλόταν ἀπὸ στρατιωτικὸς σὲ διπλωματικὸ· και ὁ τελευταῖος αὐτὸς εἶναι ἕνας ἀγώνας κατὰ τὸν ὅποῖον οἱ ἀσθενέστεροι μοιραῖα και μὲ βεβαιότητα ὑποχωροῦν, ἀλλὰ σιγά-σιγά. Ἡ διπλωματικὴ μορφήν του κάνει τὶς ἥττες λιγότερο ὀδυνηρές· ναρκώνει ὅμως συνάμα τὸν παθόντα και μαραίνει τὸν ὄργανισμό του. Γι' αὐτὸ και εἶναι πολὺ πιὸ χειρότερη ἀπὸ τὸ ἐχθρικό ξίφος³. Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα ἐξ ἄλλου τῆς Ἑλλάδος και ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα τῶν Σλάβων στὰ μάτια πολλῶν φαίνονταν διαμετρικὰ ἀντίθετες. Οἱ πληγὲς ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀγγλογαλλικὴ κατοχὴ τοῦ Πειραιᾶ και τῆς Ἀθήνας τὸ 1854 ἦταν ἀρκετὰ ωπές. Ἡ ἴδρυση ἐπίσης τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας στὰ 1870 μὲ τὴν ἀμέριστῃ ὑποστήριξη τῆς Ρωσίας προκαλοῦσε σοβαρὰς ἀνησυχίας στὸν ἑλληνισμό. Ἔβλεπε πὼς τίποτε δὲν τὸν ἐξασφάλιζε ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ ναυτικὴ παρουσία στὸ Αἰγαῖο τῆς Ἀγγλίας και τῆς Τουρκίας. Και ὅμως παρὰ τὴν τραγικὴ θέση τῆς χώρας, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐξεδήλωνε τὴ συμπάθειά του πρὸς τοὺς ἀγωνιζομένους Σέρβους και ἀπαιτοῦσε ἀμεση ἐνέργεια. Τὰ στοιχεῖα τοῦ συγκεντρώθηκαν στὴ μελέτη αὐτὴ τὸ ἐπιβεβαιώνουν κατὰ τρόπο ἀναντίρρητο.

1. Παρόμοιου περιεχομένου ἔγγραφο δημοσιεύθηκε στὸ *Livre Vert* (ἰταλικὴ ἐκδοσὴ), ὅπως ἀναφέρεται στοῦ S. T. h. L a s c a r i s, *La politique extérieure de la Grèce avant et après le Congrès de Berlin (1875-1881)*, Paris 1924, σ. 43-44. Πρόκειται γιὰ ἐκτενὴ ἀνακοίνωση μὲ χρονολογία 30 Σεπτεμβρίου 1876 πρὸς τὶς κυβερνήσεις τῶν Δυνάμεων. Τὸ ἔγγραφο ποῦ χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ βρίσκεται στὰ Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France-Mémoires et documents, Fonds divers: Turquie, τ. 102, φ. 35^r-42^r. Πρβλ. μνεία στοῦ B. G. S p i r i d o n a k i s, *Empire Ottoman. Inventaire des mémoires et documents aux Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France, Thessaloniki* 1973, σ. 277.

2. A r c h. A f f. É t r. F r a n c e, ἔ.ἀ., τ. 102, φ. 341^r-345^r. Μνεία στοῦ S p i r i d o n a k i s, ἔ.ἀ., σ. 280. Τὸ Μémοire (στὸ φ. 342^r-345^r) μπορεῖ νὰ τὸ βρῇ κανεὶς ἐκδεδομένο στοῦ L a s c a r i s, ἔ.ἀ., σ. 52 σημ. 1. Δὲν ἀναφέρεται ὅμως οὔτε χρονολογία τοῦ ὑπομνήματος οὔτε ἀρχεῖακὴ ἐνδειξη ἀπ' ὅπου ὁ ἐκδότης ἀντλεῖ.

3. Ἐ.μ.μ. Ροῦῖδου, Ἔργα, τ. 7, ἔ.ἀ., σ. 1'.

Ὁ ρωσοτουρκικός πόλεμος πὸ ἀκολούθησε (1877-78) ἐπιδίωξε λύση εὐνοϊκὴ μόνο γιὰ μία ἀπὸ τὶς βαλκανικὲς ἐθνότητες, τοὺς Βουλγάρους. Ἡ εὐχὴ τότε τοῦ Κ. Μάρξ νὰ νικηθοῦν οἱ Ρῶσοι, γιὰτὶ ἡ ἥττα τοὺς θὰ ἐπιτάχυνε τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση στὴ Ρωσία καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴν Εὐρώπη¹, δὲν πραγματοποιήθηκε. Σήμερα ὡστόσο μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ νίκη ἐκείνη τῶν Ρῶσων, μὲ τὴ μονομερῆ λύση τοῦ Ἐνατολικοῦ Ζητήματος πὸ ἐπέβαλλε, ἐπιτάχυνε τὴν ὀρίμανση τῆς ιδέας γιὰ μιὰ καθαρὰ διαβαλκανικὴ συνεννόηση καὶ συμμαχία ἐναντίον τῶν Τούρκων, ἡ ὁποία σὲ ὄλο της τὸ μεγαλύτερο θὰ πραγματοποιηθῆ τριάντα χρόνια ὀργότερα, κατὰ τὸ 1912-13.

ΖΑΧ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

---

1. Μάρξ, Τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ, Οἱ φάκελλοι Mondadori, Ἀθήναι 1972, σ. 106

RÉSUMÉ

Zacharias N. Tsirpanlis, Les Grecs et l'insurrection de 1875 en Herzégovine et en Bosnie.

Le but de cette étude est d'examiner la position prise par l'opinion publique grecque en été 1875 à l'égard de l'insurrection des Herzégovins et des Bosniaques. D'après des témoignages peu connus ou totalement inexploités, le peuple grec participant au combat des Slaves insurgés leur témoigna des marques de sympathie et de gratitude.

En effet, la recherche des sources relatives à cet argument contribue à éclaircir les situations suivantes:

a) Les habitants de l'île de Crète manifestent leur enthousiasme pour les succès militaires des Herzégovins; ils reprennent les armes et se donnent le serment fraternel en vue du combat prochain; ils expriment l'intention d'envoyer un corps de 300 volontaires aux régions insurgées de l'Herzégovine et de la Bosnie et adressent à leurs chers frères, les révoltés de ces deux régions, une lettre cordiale et émouvante, datée du 5 septembre 1875.

b) Dans l'île de Chypre, l'insurrection de l'Herzégovine et de la Bosnie provoqua entre les Grecs et les Turcs de la haine et une recrudescence du fanatisme religieux.

c) A Athènes, le gouvernement grec reste faible, et quel que soit l'homme au pouvoir, Koumoundouros ou Deligeorgis, il suivit respectivement la politique russe ou la politique anglaise. Le refus de Koumoundouros pour une collaboration militaire avec les Serbes fut rigoureusement critiqué par l'auteur connu et perspicace commentateur de la vie politique, Emmanuel Roïdis. Ses articles, publiés dans le journal satirique intitulé «Asmodaius», montrent le désir de l'opinion publique en faveur d'une alliance balkanique contre l'ennemi commun, les Turcs. On souligne, d'autre part, la personnalité qui par excellence exprima cet esprit de collaboration interbalkanique, Léonidas Voulgaris. Ce fut lui qui fonda «La Commission Nationale» (le 18 avril 1876), destinée à secourir les insurgés Herzégovins, et qui joua le rôle principal dans les relations serbo-grecques. En regard des réactions de l'opinion publique, on peut également mentionner la grande rencontre des Athéniens du 19 septembre 1876, par laquelle ils manifestèrent leur sympathie aux combattants Bosniaques, Herzégovins et Bulgares.